

Josipa Bubaš

Samostalna umjetnica
Trnsko 1c, 10020 Zagreb, Hrvatska
josipabubas@gmail.com

TELLING LIES

(naziv je preuzet iz istoimene pjesme –
David Bowie, album Earthling, 1997.)

Sažetak

Članak se bavi fenomenom post-istine i zavjereništva i obuhvaća teorijsko istraživanje nastalo unutar šireg umjetničkog projekta. Projekt je potaknut eksplozijom alternativnih činjenica i relativizacijom pojma istine te ukratko pruža pregled različitih čimbenika koji su utjecali na suvremenu društvenu klimu.

Ključne riječi: *zavjereništvo, post-istina, teorije zavjera, karizma, društvene mreže.*

Ovaj članak nastaje povodom istraživanja provedenog u prvoj fazi projekta Telling Lies koji je razvijan u sklopu programa Earth Stations Bacača sjenki a podržan je programom Javni poziv za programe razvoja novih kulturnih i edukativnih sadržaja i digitalne prilagodbe Ministarstva kulture i medija iz 2021. godine. Motivirana eksplozijom online teorija u vezi pandemije, kao i zaoštavanjem društvene situacije tijekom krize, te nekim osobnim razmimoilaženjima u stavovima s bliskim osobama, odlučila sam, u sklopu umjetničkog projekta, provesti istraživanje vezano uz multiplikaciju online teorija, gurua, teoretičara zavjera koji su svoj put do publike nalazili dijeleći različite stavove i savjete. Unaprijed se ograđujem od potpunog odbacivanja duhovnih znanja kao i od povjerenja u dominantne narative, cilj je ovog istraživanja bio shvatiti kontradiktorne poruke i spojeve naizgled nespojivih izvora kao i shvatiti mehanizme i logiku utjecaja conspiracy influensera, čija se popularnost zasniva na odbacivanju dominantnih narativa u korist najčešće altright skupina.

Prva, istraživačka faza projekta TELLING LIES sastojala se od istraživanja teorije o teorijama zavjera, fenomenu postistine, cyberpsihologiji, istraživanja i analize online sadržaja, tri fokus grupe a naknadno sam odlučila u istraživanje dodati dramsku radionicu, budući da su fokus grupe pridonijele analitičkom, a ne toliko kreativnom uvidu u problematiku. Metodološki, ovaj je odabir možda doveo do određenih nesigurnosti prouzrokovanih propitivanjem početnih simplificiranih postavki i proširenjem znanja o temi. Članak započinjem kratkim osvrtom na provedeno istraživanje.

1. ANALIZA OnLine SADRŽAJA (Josipa Bubaš i Dalibor Jakus) sastojala se od pregledavanje ogromnog broja internetskih izvora, od američkih konzervativnih influenserica, podcasta, internetskih televizija i FB grupa, te praćenja YouTube kanala Influencera poput Ane Bučević i Marina Miletića, ali i stjecanjem uvida u novu, „tik-tok“ generaciju Influencera, slijedom čega je postalo nemoguće staviti sadržaje pod najmanje zajednički nazivnik. Dalibor Jakus analizirao je medijsku komunikaciju Ane Bučević i Marina Miletića i dao teorijski okvir fenomenu lažnih vijesti i teorija zavjera s aspekta komunikološkog stručnjaka.

2. FOKUS GRUPE: Prva fokus grupa održana je 19.2. u Centru KNAP. Poziv na sudjelovanje stavljen je na Facebook i javilo se 6 sudionika, od kojih je većina izrazila nepovjerenje u sustav, među njima je bilo dvoje radikalnijih koji vjeruju u tipične postavke o urotama svjetskim moćnika i farmaceutske industrije (korona kriza). Većina sudionika ne koriste intenzivno društvene mreže. Ispostavilo se da, iako ne dijele stavove o različitim razinama ne/povjerenja u sustav, većina se složila o važnosti propitivanja te brige o sebi u širem smislu riječi, koja pretpostavlja toleranciju prema različitostima.

Druga fokusica održana je 23.3. na Akademiji likovnih umjetnosti na Jabukovcu i sudjelovalo je 5 studenata, koji su pokazali zdravu dozu kritičnosti prema teorijama zavjera, izrazili povjerenje u stručnjake, vlastitu obitelj te iznijeli stav o važnosti provjeravanja činjenica i višestrukih izvora informiranja. Studenti su nacrtali svoju idealnu „Influencericu“, odnosno osobu koju smatraju kredibilnom. Nacrtali su i „tipičnu“ Influencericu kojoj ne bi ukazali povjerenje (oba lika su na istom crtežu).

Treća fokusica bila je održana u privatnom društvu sociologinje Ivane Habuš 22.4., budući da smo tijekom organiziranja grupa zaključile da je kanalima poput FB ili odabirom određene skupine (ALU) teško doprijeti do željene populacije (ljudi koji bezrezervno vjeruju u pojašnjenja koje bismo pojednostavljeno mogli okarakterizirati kao „teorije zavjera) a budući da sama sociologinja u bliskom krugu ima prijatelje koji bi po određenim kriterijima odgovarali toj niši, odlučile smo organizirati fokus grupu u njezinom privatnom društvu. Na fokusici su ipak izraženi argumentirani stavovi, nepovjerenje prema sustavu (posebice korona krizi) . Pri razgovoru o važnim karakteristikama Influencera, naglašena je „autentičnost“. Sudionice su nacrtale svoju idealnu Influencericu, odnosno osobu koju smatraju kredibilnom.

Sve tri fokus grupe vodila je i osmislila sociologinja Ivana Habuš Kraljević.

3. Dramska radionica organizirana je s dramskom skupinom Denisa Patafte u SKUC-u. Polaznice su nakon kratkog zagrijavanja stvorile vlastiti lik Influencerice iz navedene niše (teorije zavjere, popularna psihologija, zdravlje..) te ga razrađivale pomoću vježbe „vruća stolica“ nakon čega je svaka, uz pomoć snimatelja Tomislava Čuveljaka snimila vlastiti podcast.

4. Nastao je lik Laure Horvat, no metode i proces njezinog nastanka nisu tema ovog rada.

5. Teorijsko istraživanje, koje je okosnica ovog teksta.

Desetak godina prije pandemije, od ekonomske krize 2008. godine jačala je potreba za promjenom sustava uvjerenja, globalnih ekonomskih tokova, kao i promjena individualističkog svjetonazora koji podržava liberalni kapitalizam sa svim njegovim nuspojavama. Istovremeno, svjedočili smo revivalu revolucija 68. Brojne su manifestacije posvećene 1968., a osim težnje za promjenom društvenog ustroja, svjedočili smo i potrebi za odbacivanjem funkcionalnog homo fabera u cjelovitiju osobnost, integraciju duhovnog emocionalnog i materijalnog. Te su tendencije, kao i pokušaj odbacivanja kapitalizma, ali hladnog racionalizma u korist integracije uma, duha i prirode, obilježile generaciju šezdesetih, i premda su postojale tijekom povijesti, ponovo su krize poput rata u Vijetnamu izbacile osjećaj nedovoljnosti fragmentiranog čovjeka u prvi plan. Ponovo 2008. godine, još jedna kriza manifestira se u odbacivanju normi i traženju drugačijih rješenja. Osim pokreta poput Occupy Wall Street, okreta Anonymus, javile su se i brojne alternativne teorije koje su kulminirale 2012, godini u kojoj su se očekivali vanzemaljci, smak svijeta, Nibiru, uznesenje itd. Takve su teorije izbacile nekoliko zvijezda od kojih je možda najpoznatiji David Icke. Brojne alternativne teorije o gotovo svemu našle su publiku dostupnošću interneta i društvenih mreža. Internet je svakako pridonio demokratizaciji i omogućio rastakanje monolitnih narativa, ali i nastanak brojnih alternativnih istina koje sada, bez ikakve kontrole dopiru do publike. Društvene mreže pridonijele su mogućnosti distribucije ideja ali i stvorile otoke istomišljenika koji teško postižu konsenzus o stvarnosti koju sve manje dijele. Logika društvene mreže – brzina, manipulacija afektima zaoštrila je odnose među neistomišljenicima i gotovo učinila zrelu argumentaciju nemogućom. Digest stavovi, brzina i brojnost poruka pridonijela je s jedne strane potpunom otupljivanju i ravnodušnosti a s druge instant navalama afekata pri konzumaciji informacija.

Paralelno, kriza institucija, kao i propitivanje odnosa moći skrivenih iza njihovih funkcija potaknula je skepsu prema dominantnim narativima i društvenom uređenju. Poststrukturalističko propitivanje mehanizama institucionalne moći i znanosti kao neprikosnovene dogme novog doba ulaskom na teritorij javnosti pretvorilo se u vlastiti ekstrem. Posljedice, primjerice, propitivanja neumitnosti znanstvenih činjenica Karla Poppera¹², koji je smatrao da se znanost može svesti na formalni logički sustav i metodu, a znanstvenu teoriju smatrao je ne toliko otkrivanjem istine, koliko invencijom, površnim je shvaćanje dovela do odbacivanja znanosti i svojevrsnog anything goes stava. Također, Latuoraovo promatranje znanstvenih činjenica ne kao istina po sebi nego kao posljedice mreže aktera, interakcije određenih postavljenih parametara i interesa učinilo je da je sociolog u intervju Ave Kofman u NY Timesu 2018. imao potrebu pojasniti kako je težnja društvenih konstruktivista bila preispitati činjenice i „približiti im se a ne ih zaniijekati“ tvrdeći kako su teoretičari razvijali kritičku praksu jer su „bili uvjereni u autoritet znanosti, dok danas ljudi više ne dijele ideju o postojanju zajedničkog svijeta. To naravno, sve mijenja.“¹³

Matthias Flatscher i Sergej Seitz navode Latourovu tvrdnju da kritičar nije onaj tko prokazuje, reducira društvene strukture na samu konstrukciju, već onaj koji asemblira i čuva referencijalnu mrežu, čime kritika postaje „briga o fragilnom koja zahtijeva multidimenzionalnost asemblaža koji obuhvaća ne samo empiričko nego i iskustveno znanje i relacionalnost.“¹⁴ Sve suprotno moglo bi se tvrditi za dominantni aspekt postistine - kognitivnu pristranost, manipulaciju afektima, revival višestrukih istina i oslanjanja na intuiciju, koja, iako neupitno vrijedan alat spoznaje, površnom ekspanzijom i dominacijom nad analitičkom misli, stvara atmosferu u kojoj su sve informacije jednakovrijedne, ako su dobro plasirane.

U knjizi *Fake News and Alternative Facts*, Nicole A. Cooke pojašnjava kako su za boom iterativnog, copy paste novinarstva zaslužna tri čimbenika- odbacivanje kontrole protoka informacija, frustracija homogenošću i prihvaćanje individualnih preferenci, kao i sve veći broj online izvora, prvenstveno na društvenim platformama. Kako je navedeno u članku, u knjizi *Information 2.0*, Martin De Saullés (2015) detektira pojavu građanskog novinarstva koji omogućava tehnologija -fotografiranje, video snimanje, streaming i to putem različitih kanala poput FB, Instagrama, Twittera i u novije vrijeme Tik-Toka čime „građani prestaju biti tek konzumenti već postaju i kreatori informacija.“¹⁵ Također, internet je omogućuje gotovo direktan prijenos informacija, bez vremenskog odmaka čime se zaobilazi provjera istinitosti sadržaja. Takva praksa se ponekad pokazuje inicijatorom društvenih promjena poput slučajeva policijske brutalnosti, primjerice u slučaju #Blacklivesmatter, ili #Metoo pokreta.

12 Nohn Horgan, „The Paradox of Karl Popper“, <https://blogs.scientificamerican.com/cross-check/the-paradox-of-karl-popper/>, pristupljeno 10.10.2022.

13 Ava Kofman, „Bruno Latour, the Post-Truth Philosopher, Mounts a Defense of Science“, <https://www.nytimes.com/2018/10/25/magazine/bruno-latour-post-truth-philosopher-science.html>, pristupljeno 7.10.2022.

14 Matthias Flatscher i Sergej Seitz Latour, „Foucault, and Post-Truth: The Role and Function of Critique in the Era of the Truth Crisis“, <https://www.genealogy-critique.net/article/id/7079/>, pristupljeno 7.10.2022.

15 Nicole A. Cooke, *Fake News and Alternative Facts*; ALA Edition, Chicago 2018., str. 27.

Oxford Dictionary 2016.godine proglasio je termin post-istina riječju godine. Pridjev se odnosi na stanje u kojemu se osoba oslanja više na osjećaj nego na činjenicu pri procjeni.

Koliko god termin označava vrijeme u kojemu živimo, on je ambivalentnog predznaka – s jedne strane, radi se o rastakanju i propitivanju monolitnih narativa, sustava političkih i ekonomskim hegemonija i manipulacija, čemu je tradicionalno bila sklona lijeva javnost koja zastupa demokratske vrijednostima. S druge strane, kako je navedeno, tijekom društvenih turbulencija, zdrava je skepsa i propitivanje autoriteta malformirala u hibridno toksično tkivo koje poništava koncentualnu stvarnost. Radi se o plasiranju nevjerojatnih alternativnih istina, zasnovanih na emocijama, uvjerenjima i bez ikakve utemeljenosti, kao i povratku magičnog u javni diskurs, poput, primjerice gostovanja iscjeliteljice Michelle Fielding na internetskoj televiziji NICK TV. Fielding priznaje kako ne zna ništa o Rusiji, no razlog gostovanja u emisiji na temu rata u Ukrajini su poruke od svemirskih bića koja staju u obranu Trumpa i Putina kao boraca za budućnost čovječanstva¹⁶.

Iako svjetonazorski autorici iznimno stran, Sam Fuller daje zanimljiv pregled koncepta postistine od antike do danas, suprotstavljajući Platona i sofiste. Fuller tvrdi da ne postoji razlika u utemeljenosti Platonovog iskaza istine koji podrazumijeva određene kvalitete koje osiguravaju monopol nad istinom i sofista koji su vještinu argumentacije i retoričke bravure stavljali na tržište u ruke bilo kome tko je mogao platiti. Fuller kritizira koncepte hegemonije nad istinom i u njima detektira postojanje jedne istine za vladajuće, koji poznaju njezine procedure i drugu za mase, koji istinu prihvaćaju stavljajući znak jednakosti između prirodnog i društvenog poretka.

Također, autor navodi Platonov prijezir prema kazalištu i represiju imaginacije s obzirom na opasnost koju zamišljanje drugačije ustrojenog svijeta donosi u stvarni svijet. Mogu li se kazališni gledatelji zabuniti i poželjeti drugačije društvo? Isto pitanje vrijedi i za pjesnike koji proizvode paralelnu stvarnost. Represija imaginacije je potrebna kako bi režim održao svoju legitimnost, upisujući u njega prirodni poredak. Prema Fulleru teatar i teorija imaju isti grčki korijen riječi – theos – koji označava Boga, što, prema autoru implicira koncept božanstva sposobnog vidjeti unutar i izvan referentnog polja, dvostrukog promatrača – theoros. Fuller u obranu mentaliteta postistine navodi upravo ovu svijest drugog reda – odnosno ne samo poznavanje pravila igre nego i svijesti da je stvarnost samo jedna od igara koju je moguće igrati, omogućavajući tako doslovno svaku vrstu verzije stvarnosti. Autor tvrdi: „iz perspektive post-istine, istina se čini kao ekstremno discipliniranje imaginacije, koje podrazumijeva autoritarnu, pa čak i totalitaristički osjećaj Platonovog prijedloga idealne vlasti u Republici.“¹⁷

Nadalje, Fuller pojašnjava kako je afinitet Sv. Augustina i ranih kršćana za Platonovu filozofiju jasan, budući da su i sam zagovarali monoteizam, i odricali ljudima doticaj s vlastitom božanskom istinom, unatoč tome što nisu negirali određenu dozu intimne mogućnosti kontakta s božanskim.

16 <https://www.youtube.com/watch?v=SfKPoXD2D48>, pristupljeno 3.3.2022.

17 Sam Fuller, *Post-Truth-Knowledge As a Power Game*, Key Issues in Modern Sociology, Anthem Press, London, 2018., str. 37.

S obzirom da je čovjek stvoren na sliku božju u sebi je zadržao mogućnost utjelovljena božanskog, što je potaklo mnoga heretička razmišljanja, i uz brojne druge razloge na kraju dovelo do protestantske revolucije u koju Fuller također tumači kao situaciju post istinu. Čini se da Fuller svakoj pobuni protiv dominantnih narativa pripisuje elemente postistine, nekritički stvarajući liniju pobune protiv hegemonija kroz povijest koja završava u osobi Donalda Trumpa.

Zanimljivo je, također kako autor veliča tržišnu logiku neoliberalizma pobjedonosno tvrdeći da je kapitulacija platonizma vidljiva i na finansijskom tržištu u visokom kapitalizmu, promatrajući špekulativni kapital kao jedan od odjeka pobjede postistine. U logiku špekulativnog kapitala autor učitava karakteristike kazališta i pjesništva kojima je Platon zamjerao relativizaciju, uzdrmanje istine, te proizvoljnosti vrijednosti. U istom stilu proglašava Waltera Lippmana, oca objektivnog novinarstva i protivnika marketinških strategija kojima je jedini cilj prodati proizvod, čak i pod cijenu sada normalizirane prakse iznošenja laži u reklamama – platonistom, veličajući s druge Edwarda Bernaysa, oca marketinga i master-minda laissez-faire etosa i njegov finansijski uspjeh. Iz navedenog je moguće zaključiti kako je postistina postala naknadna istina kapitalističke svijesti, a možda i rezultat minucioznih PR strategija i logike društvenih mreža.

Jedna od ekstremnijih niša postistine je i proliferacija teorija zavjera, koja uz navedeni anti-establišmentski sentiment naliježe na određene psihološke i društvene karakteristike. Potrebno je, naravno napomenuti da je povijest puna zavjera i da su brojne povijesne činjenice rezultat zakulisnih igara. Jedan od rijetkih, obznanjenih primjera iz novije povijesti je svakako Watergate.

Sam termin teorija zavjere prvi put je upotrijebio Dimock 1937 u knjizi *Modern Politics and Administration: A Study of the Creative State* kojom analizira ulogu javne administracije koja je za vrijeme New Deal preuzela daleko veću ulogu od one koja joj je, u duhu američkog individualizma/kapitalizma, pripisivana ranije, a ta je zaštita građana od vanjskih neprijatelja. Nekoliko je teorija u ulozi državne administracije bilo aktualno, a jednu od njih Dimock je nazvao teorijom zavjera vlade, neologizam kojim imenuje postojeći stav da američka vlada kuje zavjere protiv vlastitih građana. Ovdje dolazi do obrata u odnosu na dotadašnje zavjere koje su bile kovane kako bi se vladajuće svrgnulo s vlasti. Porijeklo teorija zavjera smješta se u razdoblje Prosvjetiteljstva i Francuske revolucije, kada su konzervativne struje pripisivale društvene promjene zavjeri Masona i Iluminata, o čemu je pisao K. Popper. U ovom se slučaju vladajuće na smatra metom urote, nego i zavjerenicima- mnogi Amerikanci počeli su promatrati vlast kao izvor subverzivnih sila. Dimock je, opisujući ovu situaciju, skovao termin teorije zavjere, koji prema njegovim riječima nije do tada bio prisutan u političkim znanostima pojašnjavajući:

„Za svakoga tko smatra da su društveni odnosi rezultat isključivo pažljivom kalkulacijom i upravljanjem, te zavjerama može se reći da je zagovornik teorije zavjera. To je pojednostavljeno pojašnjenje političkih ponašanja, koje nije potpuno netočno, ali je opasno u njega učitavati previše.“¹⁸ (Dimock 1937: 50)

18 Andrew McKenzie-McHarg, „Conceptual History and Conspiracy Theory“ *Rootledge Handbook of Conspiracy Theory*, ur. Butler i Knight, Routledge, Londona and New York, 2020., str. 23.

Teorija zavjere svojevrsan su pejorativan termin, u suvremenom društvu označava neanalitičko, neracionalno mišljenje što je samo po sebi neprihvatljivo zapadnom svijetu, utemeljenom na dogmi empirizma i pozitivizma, koji su, s druge strane reducirali razumijevanje svijeta dokinuvši legitimitet iskustvu i doživljajnosti. Možda se upravo tim zakidanjima, kao i prepoznatim strategijama manipulacije činjenicama u svrhu odražavanja poretka, barem djelomično objasniti privlačnost“autentičnih uvida“ i alternativnih činjenica. No, znanost ipak ostaje neupitan autoritet te se čak i zagovornici alternative, prema istraživanju Stef Aupersa i Jaron Harambama iz 2016. smatraju ljudima koji razmišljaju „svojom glavom“, „kritički“, koji su „skeptični po prirodi“ „spajaju točkice“, „usude se razmišljati nekonvencionalno“¹⁹ ne odričući se pri tome znanosti.

‘Ovdje je ponovno potrebno istaknuti povezanosti ali i razlike društvenog konstruktivizama i teorija zavjera. Konstruktivisti ukazuju na konstruiranu narav stvarnosti, kao i na otuđenje unutar društvenih struktura. Primjerice, predstavnici Frankfurtske škole (Herbert Marcuse, Max Horkheimer i Theodor Adorno i ostali) tvrdili su kako „mašinerija modernog kapitalizam izrabljuje radnike i otuđuje ih različitim standardiziranim procedurama zavodeći ih kulturnom industrijom“²⁰ – radio, tv, reklame- koja stvara lažnu svijest o slobodi i individualizmu. Mediji tako zadiru u privatnu sferu i koloniziraju život pojedinca. Kako navode Aupers i Harambam, prema riječima Horkheimera i Adorna “Što je jača pozicija kulturne industrije, to se ona više bavi potrebama konzumenata, i to proizvodeći i kontrolirajući ih.“²¹ Pojašnjavajući, autori navode kako kulturna industrija i mediji stvaraju iluziju slobode, pri čemu ne možemo više vjerovati svojim osjetima i emocijama, koji su često tek internalizirane marketinške poruke.

Slične stavove nalazimo i u brojnim teorijama zavjere koji odbacuju dominantne narative, međutim, odbacuju i svaku kritiku alternativnih izvora, zanemarujući kako se i takvi izvori koriste istim strategijama manipulacije i *brainwashinga*. S druge strane, teoretičari koji pripadaju strujama društvenog konstruktivizma ne promatraju suvremeno stanje kao dio *master* plana i jasne intencije, pri čemu smatraju da su društveni sustavi mahom proizvod različitih društvenih silnica i kao takvi su slučajni rezultati brojnih igara moći, bez jedinstvenog cilja. Osim krize dominantnih narativa, anomalije i tehnologije, postoje i čimbenici koji stvaraju psihološku predispoziciju za sklonost teorijama zavjere. Prema Anthony Lantianu, Mike Woodu i Biljani Gjoneskoj²² pristalice i zagovornici teorija zavjera pokazuju sklonosti pojednostavljenim objašnjenjima situacija koje su konfuzne i kaotične, uznemirujuće ili koje je nemoguće kontrolirati. Također, ljudi skloni teorijama

19 Stef Aupers and Jaron Harambam, „Rational Enchantments: Conspiracy Theory between Secular Scepticism and Spiritual Salvation“, Brills Handbook of Conspiracy Theories, ur. Dyrendal, Robertson i Asprem Brill, Leiden, Boston, 2019., str. 52.

20 Stef Aupers and Jaron Harambam, „Rational Enchantments: Conspiracy Theor Between Secular Scepticism and Spiritual Salvation, Brills Handbook of Conspiracy Theories, ur. Dyrendal, Robertson i Asprem Brill, Leiden, Boston, 2019., str. 52.

21 isto, str. 56.

22 Anthony Lantian, Mike Wood i Biljana Gjoneska, „Personality Traits, Cognitive Styles and World Views Associated with Beliefs in Conspiracy Theories, Routledge Handbook of Conspiracy theories, ur. Butler i Knight, Routledge, Londona and New York, 2020., str. 156-160.

zavjera često su nepovjerljivi, sumnjičavi i lošije se slažu s drugima, te često imaju sjećaj otuđenja od društvenog sustava, nezadovoljstvo i odbijanje društvenih normi, ako i osjećaj bespomoćnosti i neprijateljstva. Odbacivanju dominantnih narativa u korist teorija zavjera pridonosi i nisko samopouzdanje, te sklonost prebacivanju krivnje za vlastite neuspjehe ili nepovoljnu društvenu poziciju. Teoretičari zavjere također pokazuju veću potrebu za konačnim objašnjenjima situacija te vjeruju da se kompleksni problemi mogu objasniti jednostavnim rješenjima.

Prema Jan-Willem van Prooijenu, Olivieru Kleinu i Jasni Milošević Đorđević²³ ljudski mozak posjeduje dva sustava procesuiranja informacija iz okoline - analitički i intuitivni. Analitičko mišljenje podrazumijeva polagani, racionalni pristup temi (koji također može biti razvijen, u uspješan ili neuspješan, drugim riječima- nije svaki analitički pristup točan, baš kao što ni svaki intuitivni uvid nije netočan), intuitivni pristup s druge strane karakterizira holističko razmišljanje, inzistiranje na široj slici nauštrb detalja i ponekad odbacivanje kontradiktornih informacija. Izvor većine uvjerenja kod svih ljudi je upravo intuitivan. Primjerice, prvi je impuls vjerovanje izrečenoj tvrdnji, dok nakon toga slijedi sporiji analitički proces provjeravanja i odbacivanja tvrdnje, kako tvrde Gilbert, Tafarodi i Malone u istraživanju provedenom 1993. godine. Analitički proces mogu omesti različiti čimbenici – nedovoljno vrijeme, stres, emocije i pritisak, no čak i ako takvi pritisci izostanu, ljudi mogu pokazivati kognitivnu pristranost i ostati pri i inicijalnom uvjerenju iako činjenice govore suprotno, kako tvrde da je Pantazi, Klein i Kissine (2018). Kao i većina uvjerenja, teorije zavjere formiraju se intuitivnim kognitivnim procesom, te se, kao i ostala uvjerenja, naknadno razlažu i racionaliziraju analitičkim procesima. Ipak ljudi koji vjeruju u teorije zavjere ipak su skloniji intuitivnom mišljenju, što je, kako je navedeno ranije povezano s određenim emotivnim komponentama, poput nesigurnosti i anksioznosti.

Osim navedenog, teoretičari zavjere skloniji su misaonim procedurama koje odražavaju kognitivnu pristranost, heurističko zaključivanje što podrazumijeva korištenja formalno neispravnih i/ili nepotpunih procedura zaključivanja ili odlučivanja – poput reprezentativnosti, stereotipije, greškama u procjeni vjerojatnosti (conjunction fallacy), kao i tzv 'bullshit receptivity', odnosno pripisivanje dubljih značenja izjavama bez sadržaja. Također, automatski kognitivni procesi prisutni kod teoretičara zavjera su percepcija uzoraka (evolucijska funkcija koja je omogućavala prepoznavanje opasnosti u okolini, ali u današnjim uvjetima kao i flight freeze i fly može postati redundantna i stvarati probleme), pripisivanje intencije tuđima akcijama i događajima, kao i teleološko razmišljanje.

Na vjerovanje činjenicama također utječe jesu li one plasirane od strane izvora kojemu pojedinac vjeruje ili ne. Istraživanja su pokazala da ljudi, kada se osjećaju obespravljeno, ne vjeruju službenim izvorima i lakše prihvaćaju alternativne teorije Također, ljudi su motivirani zadržati svoj stav, pri čemu se njihova znanja i ponašanje uklapaju u postojeća uvjerenja o svijetu. Kada dođe do

23 Jan-Willem van Prooijen, Olivier Klein i Jasna Milošević Đorđević „Social-Cognitive Processes Underlying Belief in Conspiracy Theories, Routledge Handbook of Conspiracy theories, ur. Butler i Knight, Routledge, Londona and New York, 2020., str. 168–181.

diskrepancije moguće je prilagoditi uvjerenje ili riješiti diskrepanciju motiviranim promišljanjem i odbacivanjem činjenica što im omogućava da zadrže uvjerenja. Te strategije kojima je podsvjesni cilj zadržavanje uvjerenja uključuju obezvrjeđivanje izvora koji ukazuju na suprotno od njihovog uvjerenja, kao i traženje drugih izvora koji će potvrditi njihovo uvjerenje. ‘Motivirano promišljanje je nesvjesna defenzivna strategija kojoj je svrha očuvanje uvjerenja o identitetu. Primjerice dokaze protiv teorije zavjere često bivaju negirane argumentima poput „upravo to žele da mislite Zadržavanje uvjerenja nije motivirano samo individualnim shvaćanjem svijeta nego i pripadnosti određenoj grupaciji, kako tvrdi Kahan (2011).“

Prema Karlu Popperu, društvo teorija zavjera zamijenilo je Boga svemoćnim skupinama koje daleko od očiju običnih ljudi povlače zlobne poteze. Türkay Salim Nefes i Alejandro Romero- navode kako Popper u knjizi “The conspiracy theory of society,” opisuje teorije zavjere kao rezultat sekularizacije religijskog praznovjerja²⁴. U teorijama zavjere Popper pronalazi neznanstveno mišljenje budući da je njihova istinitost nedokaziva. Za razliku od znanstvenih teorija koje se mogu dokazati pogrešnima, neznanstvene teorije nemoguće je pobiti (u tu skupinu Popper stavlja i psihoanalizi). Također, one osiguravaju „ultimativno značenje i smisao“, tj poput religije pružaju konačna objašnjenja. Kao što je u religiji dominantna ideja Boga kao sveznajućeg inicijatora, realizatora svijeta, tako i teoretičari zavjere vjeruju u tajne, gotovo svemoćne grupacije koje vuku konce iz pozadine. Njima pridaju nadljudske karakteristike a iza kaotičnih događanja konstruiraju velike narative pripisujući svrhu tragičnim događajima i tako nalaze utjehu. Pri tome ne uzimaju u obzir da su čak i rezultati akcija i zavjera grčkih bogova imali nepredvidljive posljedice zahvaljujući upravo konfliktnim silama. Prema autorima, Thomas Luckmann (1967) piše kako je kršćanstvo izgubilo monopol nad ljudima, no to nije rezultiralo gubitkom religijskih uvjerenja ,već se na tržištu pojavilo mnogo različitih inačica pri čemu se ljudi često ponašaju kao konzumenti religija, spajajući različite izvore i svjetonazore budizam, zen, hinduizam, ezoterija, što sve čini okulturu. Termin je skovao Christopher Partridge, a označava prisvajanje okultnih tema i „skrivenog znanja“ u supkulturnima skupinama.

Upravo se u toj niši kombinacije religijskih uvjerenja smjestio pojam conspирuality (zavjereništvo), kojeg upotrebljavaju Ward i Voas²⁵ nalazeći spoj ezoterijskih uvjerenja i teorija zavjera neobičnim. No, kako pokazuju Egil Asprem Asbjørn Dyrendal²⁶ , zavjereništvo nije novi fenomen, iako je pojačan postajanjem društvenih mreža. Autori pojašnjavaju naizgled nespojive conspирuality postavke „okulturom“ i nalaze korijene fenomena u renesansnom neoplatonizmu i ezoteriji početka 20. stoljeća.

24 Türkay Salim, Nefes i Alejandro Romero-Reche, „Sociology, Social Theory and Conspiracy Theory“, Rootledge Handbook of Conspiracy theories, ur. Butler i Knight, Routledge, Londona and New York, 2020., str 100.

25 Charlotte Ward i David Voas, „The Emergence of Conspирuality“, Journal of Contemporary Religion, Vol 26, Taylor and Francis, 2011.

26 Egil Asprem Asbjørn Dyrendal, „Conspирuality Reconsidered: How surprising and how new is the confluence of spirituality and conspiracy theory?, Journal of Contemporary Religion, Francis and Taylor Vol 30, 2015.

Aupers i Harambam citirajući Barkuna tvrde da je „prva pretpostavka mindseta teorije zavjera i New Agea: „ništa nije kako se čini.“²⁷ No, dok teoretičari zavjera pripisuju misterije/društvene nelogičnosti tajnim zavjerama i moćnim skupinama, pristalice New Agea isto pripisuju prirodi i svemiru, nasuprot kojima se nalazi društvo. Spoj ta dva uvjerenja često se nalazi u utjesi koju duhovne prakse pružaju u malicioznom svijetu. Kako navode autori, latinski korijeni suvremene engleske riječi ‘conspire’ su u prijevodu dijeljenje daha con’ =skupa; ‘spire’ (from the Latin spirare) =disati.

Nadalje i ezoterijske prakse i teorije zavjere podrazumijevaju postojanje tajnog znanja. U teorijama zavjera podrazumijeva se da takvo znanje posjeduju zli upravljači svijeta, dok ezoterijske prakse podrazumijevaju potisnuta znanja o duhovnosti. Kao i Aspre i Dyrendal, Aupers i Haramban datiraju vezu između duhovnosti i zavjera u vrijeme neoplatonističkih oslanjanja na stara učenja, poput onih usmjerenih zoroastrizmu, kao i sinhretističkom božanstvu Hermesu Trismegistusu. Ta su učenja tijekom protureformacije proglašavana heretičkim i demonskim infiltracijama, a tijekom prosvjetiteljstva i procvata znanosti smatrana su „lošom filozofijom i pogrešnom znanošću.“²⁸ Stigmatizacija takvog znanja doprinijela je kasnijem ezoterizmu 19. stoljeća u kojemu dolazi do spajanja s istočnim praksama, čemu pogoduje sveopća anomija. Establishment je takve prakse kroz povijest proglašavalo budalaštinama ili herezom, subverzijom protiv vjere i društva i pripisivalo im se tajno udruživanje i umrežavanje. Neka od tih društava u narativima teorija zavjera povezana s centrima moći koji upravljaju poviješću (primjerice antimasonske teorije u 18. st ili teorije o Iluminatima koje su pale u zaborav dok ih nije oživjela fašistička propagatorica Nesta Helen Webster (1876–1960). Prema Amandi van Eck Duymaer van Twist i Suzanne Newcombe, Colin Campbell govorio je o „miljeu kulta“²⁹ 1972. godine. Prema Campbellu, milje kulta je trajna karakteristika društva pri čemu pripadnici tog miljea odbacuju status quo i dominantne paradigme, a njihovo se djelovanje zasniva na odbačenom znanju. To su uglavnom fleksibilno organizirane manje i kratkotrajne grupacije iz kojih pojedinci lako fluktuiraju iz jedne u drugu skupinu.

Niša zavjereništva pokazala se lukrativnom nišom društvenih mreža te svjedočimo kako brojni i pojedinci zasnivaju online biznise na dijeljenju tajnog znanja, oslanjajući se na publiku koja „misli svojom glavom“ ili „istražuje“. Tijekom istraživanja u sklopu projekta TELLING LIES, jedna se riječ pojavila kao bitna odrednica povjerenja danog influenserima, a to je „autentičnost.“ Taj pojam savršeno odgovara logici postistine, zasnovane na emocijama više nego na razumu.

27 Stef Aupers and Jaron Harambam, „Rational Enchantments: Conspiracy Theor Between Secular Scepticism and Spiritual Salvation, Brills Handbook of Conspiracy Theories, ur. Dyrendal, Robertson i Aspre Brill, Leiden, Boston, 2019., str. 60.

28 Egil Aspre i Asbjørn Dyrendal, „Close Companions? Esotericism and Conspiracy Theories“, Brills Handbook of Conspiracy Theories, ur. Dyrendal, Robertson i Aspre Brill, Leiden, Boston, 2019., str. 2010.

29 Amanda van Eck Duymaer van Twist i Suzanne Newcombe, „Trust Me, You Can’t Trust Them: Stigmatised Knowledge in Cults and Conspiracies“, Brills Handbook of Conspiracy Theories, ur. Dyrendal, Robertson i Aspre Brill, Leiden, Boston, 2019., str. 153.

Prema Weberu, kako navodi David G. Robertson karizmatična osoba je posebna i sljedbenici su joj osobno odani, za razliku od formalnog autoriteta gdje je odanost plod funkcije. Karizma i posljedična odanost posljedice herojskih djela ili čuda, pri čemu karizmatični dobivaju legitimaciju „određenim osobnim kvalitetama i vrlinama koji ih razlikuju od običnih ljudi, prožeti su nadljudskim, nadnaravnim ili u najmanju ruku iznimnim moćima i zbog toga ih se smatra vođama.“³⁰ Unatoč tome karizmatični vođe ne stječu vodstvo pasivno nego ga zahtijevaju.

Razvojem interneta otvorilo se tržište karizmatika, tj osoba koji svojom „autentičnošću“ i stječu autoritete nad sljedbenicima. Citirajući istraživanje Erice Baffelli o japanskoj vjeri, Robertson sugerira da internet može pojačati image vođe kao nedodirljivog, distanciranog i karizmatičnog budući da online leader može bolje kontrolirati svoju pojavu, te lakše sakriva vlastite probleme i emocije i čini se „savršenim, nematerijalnim, polubožanskim, a tek se povremeno manifestira u materijalnom obliku.“³¹ Tako Internet može pojačati dojam karizme i smanjiti rizik međuosobne komunikacije. Navodeći tvrdnje Roya Wallisa, autor navodi kako karizma nije urođena kvaliteta već pregovarana društvena relacija koja nastaje interakcijom među pojedincima, odnosno vođom i sljedbenicima u procesu razmjene. Upravo je novi način razmjene, posredovan društvenim mrežama otvorio prostor tržištu ideja u kojemu svakodnevno svjedočimo pojavi nevjerojatnih teorija i praksi. I dok je zdravorazumski bunt usmjeren rastakanju jedoumlja, sada se nalazimo u kontradiktornoj poziciji- toliko je verzija stvarnosti da se čini da je potrebno ponovo postaviti kriterije življenju, pri čemu je tehnologija, uz sve njezine kvalitete, otvorila Pandorinu kutiju narcizma i ludosti.

30 David G. Robertson, „The Counter-Elite: Strategies of Authority in Millennial Conspiracism“, Brills Handbook of Conspiracy Theories, ur. Dyrendal, Robertson i Asprem Brill, Leiden, Boston, 2019., str. 242.

31 Isto, str. 246.

TELLING LIES

(the name is taken from the song of the same name –
David Bowie, album Earthling, 1997.)

Abstract

The article deals with the phenomenon of post-truth and conspiracy and includes theoretical research created within a wider artistic project. The project was motivated by the explosion of alternative facts and the relativization of the concept of truth, and briefly provides an overview of the various factors that have influenced the contemporary social climate.

Key words: *conspiracy, post-truth, conspiracy theories, charisma, social networks.*

This journal is open access and this work is licensed under a
Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.